

К17

2639-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. Драгоманова

КАЛЮЖНА ЄВГЕНІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 159.94-057.87

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ОСОБИСТІСНОЇ ТРИВОЖНОСТІ
У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

84-

НБ НПУ

100207745

Київ – 2008

5214

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Запорізькому національному університеті, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Шевченко Наталія Федорівна,
Запорізький національний університет,
завідувач кафедри педагогіки та психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Саннікова Ольга Павлівна
Південноукраїнський державний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського МОН України,
завідувач кафедри загальної та диференціальної
психології;

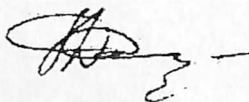
кандидат психологічних наук, доцент
Мізерна Оксана Олександрівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 19 березня 2008 р. об 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “ 14 ” лютого 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Формування та розвиток гармонійної, соціально активної особистості є важливим напрямком освітньої політики України. Підвищена увага вчених до психологічних механізмів та закономірностей становлення особистості не є випадковою, більш за те, вона знаходиться у безпосередньому зв'язку із тією специфічною для сучасного українського суспільства ситуацією, яка й формує наукове замовлення та спрямовує дослідницький інтерес.

Проблема тривожності особистості завжди посідала важливе місце у педагогічній та віковій психології й на сьогодні є достатньо розробленою. Разом із тим, багатоаспектність наукового дослідження тривожності як системного явища та властивості особистості (Ю.М. Антонян, В.М. Астапов, Л.І. Божович, Г.Ш. Габдрєєва, Ж.М. Глозман, М.С. Корольчук, Б.І. Кочубей, М.Д. Левітов, Л.В. Маришук, Н.І. Наєнко, Г.М. Прихожан, Ч.Д. Спілбергер, Т.М. Титаренко та ін.) не охоплює всього спектру пов'язаних із зазначеним феноменом проблемних питань.

По-перше, за наявності значної кількості ґрунтовних зарубіжних і вітчизняних праць з проблеми тривожності особистості, в сучасній науковій психології спостерігається полісемантичність, а подекуди й суперечливість підходів до визначення та операціоналізації поняття “особистісна тривожність”, навіть у авторів однієї й тієї ж психологічної школи (Н.А. Амінов, Г.М. Бреслав, В.К. Вілюнас, К.Є. Ізард, М. Кляйн, Р.С. Лазарус, Р. Мей, П.В. Сімонов, З. Фрейд, Ю.Л. Ханін, К. Хорні).

По-друге, дослідження психологічних механізмів тривожності традиційно сфокусовані на її вивченні як “реактивного утворення” (переважно в контексті деструктивного впливу на розвиток особистості), тим самим залишається невисвітленим функціональний аспект тривожності як полідетермінованої психічної властивості (В.Є. Каган, Р.В. Кисловська, Г.М. Прихожан, Л.П. Пономаренко, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман).

По-третє, розробка проблеми особистісної тривожності на прикладному рівні більшою мірою охоплює питання її психодіагностики, психокорекції та психотерапії (В.М. Астапов, О.І. Захаров, Н.В. Імедадзе, І.І. Мамайчук, А.С. Співаковська), приділяючи недостатньо уваги питанням психопрофілактики її надмірного рівня розвитку та фіксації в структурі властивостей особистості.

На перший погляд, існування функціонального аспекту етіогенези тривожності є надто очевидним, щоб постати предметом дослідження, особливо враховуючи вже доведений науковцями факт щодо “функціональної навантаженості” будь-яких перетворень у системі внутрішніх характеристик особистості (Ф.Б. Березін, Ф.Ю. Василюк, Є.А. Калінін, А.А. Краукліс, С.Д. Максименко, Л.В. Маришук, Н.І. Наєнко, О.П. Саннікова).

Водночас, не зважаючи на фундаментальне значення тривожності як фактора психічної активності особистості, в психології саме бракує досліджень, спрямованих на визначення тих структурних детермінант особистісної тривожності, які є носіями її функціонального значення.

Абсолютизація реактивного характеру стійких психічних утворень обмежує погляд на проблему та залишає нерозв'язаним коло актуальних для психологічної практики завдань. Відсутність наукових праць, у яких здійснювалась би спроба експлікації та якісного аналізу функціональних детермінант тривожності на всіх рівнях психічної активності особистості, не дозволяє сформуванню цілісного уявлення про психологічні механізми формування тривожності як інтегральної особистісної властивості, оскільки не враховуються всі аспекти досліджуваного явища.

Важливою обставиною, що посилює актуальність дослідження психологічних механізмів особистісної тривожності в функціональній площині, є необхідність врахування її вікової специфіки для виключення діагностичних помилок. У зазначеному контексті на особливу увагу заслуговує підлітковий етап онтогенезу, оскільки саме він є періодом становлення та фіксації стійких психологічних властивостей особистості.

З одного боку, проблема полягає в тому, що відсутність своєчасної психологічної допомоги тривожним підліткам зберігає можливість зриву у наступному віковому періоді, коли новий досвід вступає в резонанс із тривогами, які не отримали повного відреагування на попередніх етапах розвитку. З іншого – запобігання явищам стигматизації високо тривожних підлітків як дезадаптивних передбачає фундаментальне знання тих психологічних механізмів особистісної тривожності, що розгортаються відповідно до вікової специфіки розвитку та органічно інтегровані в “екологію” психічного ландшафту особистості. Саме соціальною та науковою значущістю окресленої проблематики й зумовлено вибір теми дисертаційного дослідження: “Психологічні механізми особистісної тривожності у підлітковому віці”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження входить до плану науково-дослідних робіт кафедри практичної психології Запорізького національного університету й виконано у рамках комплексної теми “Психолого-педагогічне забезпечення підготовки фахівців для впровадження освітніх інновацій” (державний реєстраційний номер 0106U012657). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою Радою Запорізького національного університету (протокол № 2 від 19 жовтня 2006 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 9 від 17 листопада 2006 р.).

Мета дослідження полягала в концептуальній та емпіричній експлікації психологічного механізму особистісної тривожності у підлітків на рівні адаптивної активності.

Досягнення встановленої в межах дисертаційного дослідження мети передбачало розв'язання наступних **завдань**:

1. Здійснити теоретичний аналіз та систематизацію сучасних психолого-педагогічних досліджень з проблеми етіогенези тривожності як властивості особистості з метою визначення її психологічних механізмів і детермінант.

2. Емпірично встановити динаміку і характер функціональних зв'язків між тривожністю та адаптивністю в підлітковому віці як інтегральними особистісними властивостями, що детермінують специфіку адаптаційної активності особистості.

3. На фактичному матеріалі експлікувати й обґрунтувати функціональний механізм стабілізації тривожності в підлітковому віці на психофізіологічному, індивідуально-психологічному, особистісному рівнях адаптаційної активності й концептуалізувати модель функціональної організації тривожності як властивості особистості.

4. Визначити стратегію превенції гіперфункції тривожності в підлітковому віці та умови її об'єктивації.

5. На основі визначеної стратегії розробити й апробувати програму з попередження серед підлітків явищ дезадаптивної активності.

Вихідною позицією при розв'язанні вказаних завдань було розуміння особистісної тривожності як функціонально детермінованого психологічного утворення, що проявляється на всіх рівнях адаптаційної активності особистості.

В основу дослідження були покладені такі **припущення**:

– функції тривожності (на психофізіологічному, індивідуально-психологічному та особистісному рівнях адаптаційної активності), якщо розглядати їх в якості складових її внутрішньої структури, є детермінантами інтеграції цієї структури у стійкий функціональний патерн, інакше – системоутворювальними чинниками;

– психологічний механізм тривожності як функціонально-детермінованого утворення розгортається в межах тріади “мета – зусилля – результат”; стабілізація особистісної тривожності в підлітковому віці на індивідуальному рівні інтенсивності детермінується й підтримується ступенем самоактивізації, необхідним підліткові для об'єктивації релевантної його віковим та соціальним потребам мети;

– превенція гіперфункції тривожності у підлітковому віці як прояву дезадаптивного функціонування забезпечується створенням спеціально організованого ефективного простору для психологічної адаптації та самореалізації підлітків, з урахуванням найбільш актуальних для них інтересів і потреб.

Об'єкт дослідження – тривожність як властивість особистості.

Предмет дослідження – психологічний механізм тривожності у підлітків на рівні адаптивної активності.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: принципи системного підходу і методи системного аналізу до вивчення психічного розвитку особистості (Б.Г. Ананьев, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, О.П. Саннікова, В.А. Семиченко, В.О. Соловієнко, Л.В. Сохань, В.О. Татенко), фундаментальні науково-психологічні положення про сутність і закономірності підліткового віку (І.Д. Бех, І.С. Булах, Л.І. Божович, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, Н.Ю. Максимова, І.Б. Омеласенко, Г.М. Прихожан, А.О. Реан, В.В. Рибалка, Х. Ремшмідт, Д.І. Фельдштейн), принцип актуалізації особистісного потенціалу як детермінанти розвитку особистості (І.А. Зязюн, А. Маслоу, В.О. Моляко, О.В. Скрипченко, Н.І. Пов'якель, Ю.О. Приходько, М.В. Савчин, Н.Ф. Шевченко), теорія функціональних систем (П.К. Анохін, О.М. Бернштейн, В.Д. Небиліцин), психологічні теорії антиципації та цілепокладання (Т.Ф. Базилевич, Ю.М. Забродін, В.Д. Менделевич, Н.Ф. Наумова, В.С. Хомик, Ю.М. Швалб).

Методи дослідження. Для послідовного розв'язання встановлених у дисертаційній роботі завдань застосовувалися такі методи: теоретичний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми, психологічне тестування, контент-аналіз, психолого-педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний).

З метою констатації функціональних взаємозв'язків між особистісною тривожністю та адаптивністю в підлітковому віці використовувалися: "Шкала тривожності "СМАС" (для тестування молодших підлітків); "Шкала самооцінки ситуаційної та особистісної тривожності" Ч.Д. Спілбергера – Ю.Л. Ханіна (для тестування старших підлітків); "Методика особистісної адаптованості школярів" А.В. Фурмана.

Діагностичним інструментарієм дослідження мотиваційної сфери підлітків виступала "Методика мотиваційної індукції" (МІМ, автор – J. Nuttin). Для оцінювання ефективності та стійкості формувального впливу застосовувалась "Методика визначення рівня тривожності у підлітків" (Г.М. Прихожан) та "Методика особистісної адаптованості школярів" (А.В. Фурман).

Отримані емпіричні дані піддавалися кількісному аналізу (кореляційному, параметричному порівнянню середніх величин за Стьюдентом) – із подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням. Математичне обчислювання та графічна презентація експериментальних даних здійснювались на персональному комп'ютері за допомогою пакету статистичних програм SPSS v10.0.05 for Windows.

Організація і база дослідження. Експериментально-дослідницька робота відбувалася на базі загальноосвітніх шкіл та гімназій м.Запоріжжя (№ 1, № 31, № 35, № 68, № 87, № 101) та м.Київа (№ 223) впродовж 2004-2007 навчальних років. Контингент досліджуваних склали учні-підлітки віком від 11 до 15 років, загальною кількістю 490 осіб.

Наукова новизна і теоретичне значення результатів дослідження:

- *вперше теоретично та емпірично обґрунтовано* новий підхід до операціоналізації поняття “особистісна тривожність” з позицій структурно-функціонального детермінізму та системно-генетичного аналізу як методологічної основи для експлікації та структуралізації її системоутворювальних детермінант;

- *розкрито та конкретизовано* характер функціонального взаємозв'язку між тривожністю та адаптивністю, що детермінує вікову специфіку психологічної активності особистості; концептуалізовано модель функціональної організації тривожності у підлітків та виокремлено якісні показники їх адаптаційної активності (на психофізіологічному, індивідуально-психологічному, особистісному рівнях);

- *набуло подальшого розвитку* психологічне уявлення про механізми особистісної тривожності як функціонально детермінованого утворення.

Практичне значення роботи визначається тим, що розроблена та апробована профілактично-розвивальна програма з попередження гіперфункції тривожності у підлітків та запобігання явищам їх дезадаптації може використовуватись шкільними психологами в якості методичного забезпечення “уроків з психології” та факультативних занять, а також застосовуватись психологами-практиками й працівниками психологічних служб в організації консультативної, превентивної та психокорекційної роботи з підлітками. Розроблені автором психолого-педагогічні рекомендації для батьків з профілактики гіперфункції тривожності в підлітковому віці, можуть бути корисними у шкільній практиці в організації психологічного супроводу особистісного розвитку підлітків. Окремі результати дослідження можуть знайти своє застосування у навчально-виховному процесі професійної підготовки студентів психологічних факультетів в межах курсів: “Психологічна служба в системі освіти”, “Основи психопрофілактики та психокорекції”, “Психолого-педагогічна терапія”.

Особистий внесок автора. Результати теоретичного аналізу проблеми та узагальнення емпіричного матеріалу висвітлено у 26 одноосібних публікаціях, що є самостійним внеском автора у розвиток феноменології тривожності. У працях, написаних у співавторстві з науковим керівником (1 навчально-методичний посібник та 2 фахові статті), внесок здобувача становить 50% у кожній.

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Запорізької школи-гімназії № 31 (довідка № 6 від 15.03.2007р.), Запорізької загальноосвітньої школи № 35 (довідка № 8 від 25.01.2007р.), Запорізької загальноосвітньої школи № 87 (довідка № 12 від 26.01.2007р.), Запорізької загальноосвітньої школи № 1 (довідка № 186-10/2 від 14.09.2007р.), Запорізької загальноосвітньої школи № 68 (довідка № 142 від 12.11.2007р.) і Запорізького національного університету (довідка № 01-09/1668 від 19.11.2007р.).

Апробація результатів дослідження. Головні положення і результати дисертаційної роботи доповідались, обговорювались та отримали схвалення на засіданнях кафедри практичної психології Запорізького національного університету, а також на конференціях: II Міжнародній науково-практичній конференції “Науковий потенціал світу” (Дніпропетровськ, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції “Наука та інновації” (Дніпропетровськ, 2005), III Міжнародній науково-методичній конференції “Безпека. Здоров’я. Реабілітація.” (Луганськ, 2005), VIII Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта” (Дніпропетровськ, 2005), VIII Міжвузівській науковій конференції “Наука і вища освіта” (Запоріжжя, 2005), IV Міжнародній науково-практичній конференції “Динаміка наукових досліджень” (Дніпропетровськ, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції “Наука: теорія і практика” (Прага, 2005), II Міжнародній науково-практичній конференції “Освіта і наука без меж” (Прага, 2005), II Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні наукові дослідження” (Дніпропетровськ, 2006), II Міжнародній науковій конференції “Дні науки” (Дніпропетровськ, 2006), I Міжнародній науково-практичній конференції “Європейська наука XXI століття: стратегія і перспективи розвитку” (Дніпропетровськ, 2006), Міжвузівській науковій конференції “Дні науки” (Запоріжжя, 2006), III Міжнародній науково-практичній конференції “Науковий потенціал світу” (Дніпропетровськ, 2006), V Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта” (Дніпропетровськ, 2007), III Міжнародній науково-практичній конференції “Альянс наук: вчений – вченому” (Дніпропетровськ, 2007), II Міжнародній науковій конференції “Науковий прогрес на межі століть” (Дніпропетровськ, 2007), XV Міжнародній науковій конференції “Наука і вища освіта” (Запоріжжя, 2007).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувались: теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень, використанням комплексу надійних і валідних психодіагностичних процедур, створенням адекватних умов діагностування, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, репрезентативністю складу експериментальної та контрольної груп, застосуванням сучасних методів математичної статистики із залученням новітніх статистичних програм.

Публікації. Зміст дисертації висвітлено у 29 публікаціях автора, серед яких: 2 – навчально-методичні посібники, 10 – статті у затверджених ВАК України фахових виданнях, 17 – матеріали наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що налічує 177 найменувань (із них 6 – іноземною мовою) та 2 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 170 сторінках комп’ютерного тексту. Робота містить 8 таблиць та 7 рисунків на 7 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 192 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано об'єкт, предмет, головну мету й гіпотези дослідження, які конкретизовано в завданнях. Розкрито методологічні основи і методи дослідження, визначено його новизну, теоретичне і практичне значення, наведено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі – *“Теоретичні засади дослідження психологічних механізмів тривожності як властивості особистості”* – викладено результати опрацювання наукової літератури з окресленої проблеми, проаналізовано основні методологічні підходи до розуміння природи феномену тривожності як одного з важливих факторів розвитку особистості.

На підставі аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових праць показано, що проблема вивчення етіогенези тривожності (її детермінант і механізмів формування) є однією з найбільш складних та дискусійних як у теоретичному, так і практичному аспектах – сутність феномену тривожності досить важко концептуалізувати, а біосоціальна система, в якій вона виникає, дуже складна.

Висвітлено напрямки дослідження тривожності з точки зору її феноменології (В.В. Давидов, Г.М. Прихожан, Х. Ремшмідт, О.П. Саннікова, В.А. Семиченко, Т.М. Титаренко, Н.Ф. Шевченко), функцій (В.М. Астапов, Ф.Б. Березін, Г.М. Бреслав, Ф.Ю. Василюк, В.К. Вілюнас, Е. Клапаред, П.В. Сімонов, Ч.Д. Спілбергер) і теорій (Н.А. Амінов, К. Гольдштейн, К.С. Ізард, М. Кляйн, М.Д. Левітов, Р. Мей, О. Ранк, Г.С. Салівен, З. Фрейд, К. Хорні), чим засвідчено відсутність наукової єдності у тлумаченні поняття “тривожність” та підходах до його операціоналізації.

Надано основні психологічні визначення дефініції “тривожність”, що подається авторами (залежно від розподілу акцентів дослідження) як обумовлена дією стресового чинника особистісна диспозиція (А. Кондаш, Р. Мартенс, Г. Сельє, Ю.Л. Ханін, П.М. Якобсон), наслідок фрустрації соціальних потреб (Н.А. Амінов, Н.В. Імедадзе, В.Р. Кисловська, В.Р. Лазарус, Г.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, К. Хорні, К.Д. Шафранська), результат несформованості або порушення механізму особистісного самоврядування (Г.Ш. Габдреева), стійкий мотив та стійка форма його реалізації (Л.І. Божович), функція потенційно небезпечної ситуації та індивідуальних особливостей її інтерпретації (В.М. Астапов, О.І. Захаров, В.П. Сімонов).

Полісемантичність запропонованих на сьогодні визначень тривожності як психічного процесу, емоційного стану та особистісної властивості пояснено тим, що кожне з них зосереджується на тому чи іншому її структурному компонентіві, залишаючи поза увагою складові, які не постали предметом дослідницького інтересу. Почасти це спричинено й тим, що термін “особистісна тривожність” часто використовується для позначення взаємопов'язаних, проте різних понять – навіть у роботах авторів однієї

психологічної школи. Визначено можливість вирішення цього питання шляхом виокремлення трьох самостійних семантичних одиниць: тривоги, немотивованої тривожності та особистісної тривожності (за Г.Ш. Габдреевою).

На загально-психологічних засадах феномен тривожності розглянуто в якості складного системного утворення, що проявляється на всіх рівнях психічної активності особистості та характеризується кількісно (за рівнем інтенсивності прояву), якісно (за детермінантами) й змістовно (за різновидами і формами).

Диференційовано поняття “адаптивна тривожність” та “дезадаптивна тривожність”, що розрізняються за критерієм адекватності почуття занепокоєння й хвилювання силі подразника, а також відповідності реагування до об’єктивних умов (Т.С. Кириленко, М.С. Корольчук, Я.М. Омельченко, Т.М. Титаренко). Акцентовано увагу на однотайності фахівців щодо неоднорідності діагностичних проявів тривожності, що складають її біологічний, вітальний та особистісний реєстр (Б. Карольчак-Бернацка, М.В. Кузотова, С.О. Кулаков, Л.П. Пономаренко).

Сформульовано операційне визначення особистісної тривожності як резистентної психологічної властивості, що демонструє схильність особистості до антиципації фрустрації її найважливіших вікових та соціальних потреб, тенденцію до надмірної персоналізації ситуації за наявністю широкого кола релевантних самооцінці загроз.

Обґрунтовано доцільність поглибленого вивчення функціонального аспекту тривожності у підлітковому віці, оскільки саме на цьому етапі онтогенези відбувається становлення та фіксація стійких особистісних властивостей. Здійснено спробу системно-генетичного аналізу тривожності у підлітків як “активного” психічного утворення, що функціонує на психофізіологічному, індивідуально-психологічному й особистісному рівнях.

Зіставленням основних підходів до структуралізації психологічних чинників особистісної тривожності продемонстровано, що формування цілісного уявлення про етіогенезу тривожності не обмежується її дослідженням як “реактивного утворення”, а досягається експлікацією тих структурних детермінант зазначеної психічної властивості, що виступають носіями її функціонального значення.

На основі аналізу концептуальних засад дослідження феномену особистісної тривожності зроблено висновок про те, що означена особистісна властивість у підлітків є функціонально детермінованою, і тому її високий рівень не може розглядатися виключно з точки зору деструктивного впливу на розвиток особистості. Послідовно аргументовано, що “якісність” особистісної тривожності доцільно розглянути поза спектром континууму “норма – патологія” – в якості показника ефективності адаптаційної активності особистості та особливостей її індивідуального розвитку.

У другому розділі – “Психологічні особливості функціонального механізму тривожності у підлітковому віці” – подано результати констатації динаміки тривожності та адаптивності в підлітковому віці, а також описано характер функціональних зв'язків між зазначеними особистісними властивостями.

У цілому, за результатами скрінінг-діагностування виявлено 25,2 % підлітків із високим рівнем особистісної тривожності, 51,7 % – із помірним рівнем та 23,1 % – із низьким. Тестування за “Методикою особистісної адаптованості школярів” А.В. Фурмана виявило 52,9 % адаптованих, 29,1 % – неадаптованих та 18,0 % – дезадаптованих підлітків.

З'ясовано, що максимальна кількість високо тривожних підлітків припадає на 12 років (32,9 %), помірно тривожних – на 15 років (67,1 %), низько тривожних – на 13 років (35,7 %). Відповідно, мінімальний відсоток високо тривожних демонструють 14-річні підлітки (21,4 %), помірно тривожних – 13-річні (40,0 %), низько тривожних – 15-річні (10,0 %). Найбільшу кількість адаптованих дітей становлять 13-14-річні підлітки (67,1 % і 65,7 % відповідно), неадаптованих – 12-річні і 15-річні (по 37,1 %), дезадаптованих – 15-річні (42,9 %). Мінімальний відсоток адаптованих демонструють 15-річні підлітки (20,0 %), неадаптованих – 14-річні (18,6 %), дезадаптованих – 13-річні (8,6 %).

Відносно вікової динаміки тривожності встановлено, що, починаючи від 11 років, зменшується відсоток підлітків із помірною особистісною тривожністю, а починаючи з 12 років – із високою тривожністю, за рахунок зростання відсотку підлітків із низькою тривожністю (за винятком 15-річних підлітків, серед яких низько тривожних – мінімальна кількість – 10,0% у віковій групі).

Щодо вікової динаміки адаптивності, то з 11 років до 14 років включно зафіксовано поступове збільшення кількості адаптованих підлітків, що пояснюється зростанням їх адаптаційних можливостей. Показано, що у групі 13-річних підлітків, порівняно з усіма іншими досліджуваними віковими групами, спостерігається мінімальна кількість дезадаптованих учнів (10,0 %), – на відміну від 15-річних, серед яких дезадаптованих – майже половина (42,9 %).

Отримані результати підтвердили сформульований у теоретичній частині дослідження висновок стосовно того, що зв'язок високої особистісної тривожності з дезадаптивністю, про існування якого зазначається у працях деяких сучасних авторів (Л.І. Дідковська, І.Г. Кошлянь, Л.П. Пономаренко, О.М. Рева, Т.М. Титаренко, Г.М. Федоришин), не слід абсолютизувати.

Для з'ясування специфіки змістового наповнення мотиваційної сфери досліджуваних із кількісно відмінними рівнями особистісної тривожності було застосовано “Методику мотиваційної індукції”, модифіковану відповідно до встановлених в дисертаційній роботі експериментальних завдань.

Оброблення отриманого проективного матеріалу здійснювалося засобами якісного та кількісного контент-аналізу змістових конструктів, якими оперують підлітки у відповідь на пропоновані стимули-речення. Доцільність використання проективного методу полягала в необхідності визначення та ієрархізації системи домінантних мотивів у підлітків із контрастними рівнями особистісної тривожності.

Так, в якості найбільш частотних категорій, що презентують мотиваційну сферу високо тривожних підлітків, були виділені: “учбові й професійні досягнення” – 0,16; “потреба самореалізації” – 0,15; “потреба у спілкуванні” – 0,11; “потреба афіліації” – 0,06; “потреба самовдосконалення” – 0,06; “настанова на успіх” – 0,05; “потреба соціальної нормалізації” – 0,04; “альтруїстичні мотиви, соціальна відповідальність” – 0,04; “потреба уникання фруструючого спілкування” – 0,03.

Серед найбільш частотних мотивів у помірно тривожних підлітків фігурували: “учбові й професійні досягнення” – 0,14; “матеріальні потреби” – 0,12; “потреба самореалізації” – 0,10; “мотивація на розваги” – 0,07; “потреба самовдосконалення” – 0,06; “настанова на успіх” – 0,06; “потреба афіліації” – 0,06; “потреба у спілкуванні” – 0,05; “альтруїстичні мотиви, соціальна відповідальність” – 0,05.

Найбільш частотними мотивами у низько тривожних підлітків виступали: “учбові й професійні досягнення” – 0,18; “потреба у спілкуванні” – 0,11; “потреба самовдосконалення” – 0,10; “альтруїстичні мотиви, соціальна відповідальність” – 0,06; “настанова на успіх” – 0,06; “потреба самореалізації” – 0,06; “матеріальні потреби” – 0,06; “потреба соціальної нормалізації” – 0,04; “атарактична мотивація” – 0,02.

Виходячи з результатів здійсненого констатувального дослідження, було сформульовано висновок про те, що особистісна тривожність як індикатор варіативності індивідуальної перспективи виконує в підлітковому віці функцію адаптаційної самоактивізації та детермінується системою домінантних вікових мотивів і потреб, а отже, може бути віднесеною до адаптивних властивостей особистості.

Посилаючись на вихідне положення інтегрального підходу до вивчення індивідуальності (В.С. Мерлін, 1996), згідно з яким для розкриття сутності будь-якого психічного феномену необхідно (і достатньо) встановити найбільш репрезентативні його характеристики, в якості функціональних детермінант особистісної тривожності у підлітків, що розкривають її функціональний механізм, були визначені:

- акцептація мети (диспозиційна й поведінкова ініціація потреби досягнення) – на психофізіологічному рівні;
- об'єктивація Я-зусиль (реалізація внутрішнього наміру) – на індивідуально-психологічному рівні;
- оцінювання результату (співставлення зусиль та ефекту) – на особистісному рівні.

Грунтуючись на змістовному аналізі встановлених в ході емпіричного констатування тенденцій було побудовано концептуальну модель функціональної організації особистісної тривожності у підлітків, що представлена інтегративною сукупністю її функціональних детермінант (рис.1).

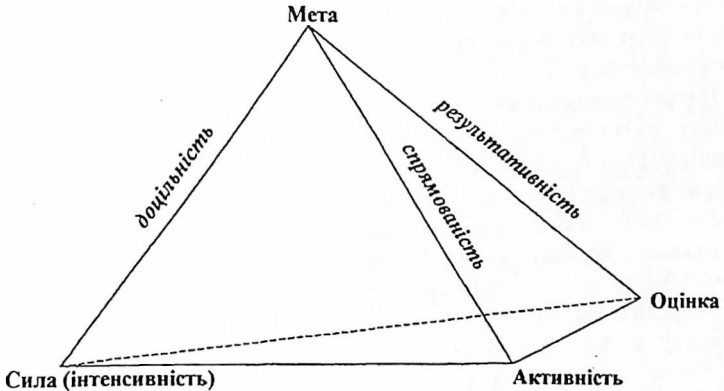

Рис. 1. Модель функціональної організації тривожності у підлітковому віці

Спроба створення й обґрунтування теоретичної моделі особистісної тривожності визначалась необхідністю відображення її структурної організації як функціонально-детермінованого утворення, що проявляється на всіх рівнях психічної активності особистості (психофізіологічному, індивідуально-психологічному та особистісному) й формалізувати у межах цілісної концепції не лише простір індивідуальної варіативності проявів загальної тенденції, але й простір адаптаційного функціонування особистості.

На підставі концептуалізації розробленої структурно-функціональної моделі сформульовано висновок про те, що стабілізація особистісної тривожності на індивідуальному рівні інтенсивності детермінується й підтримується ступенем самоактивації, необхідної особистості для досягнення релевантної її віковим та соціальним потребам мети.

Виходячи з такого формулювання, визначено, що інтегративною функцією особистісної тривожності у підлітковому віці є адаптаційна самоактивація, доцільність, спрямованість і результативність якої виступають критеріями (якісними показниками) ефективності особистісного функціонування. Адаптаційна самоактивація інтерпретована як ініційована особистістю внутрішня (диспозиційна) та зовнішня (поведінкова) активація, спрямована на досягнення оптимального результату за мінімальних психологічних та фізичних зусиль.

У третьому розділі – “*Стратегія і тактика психопрофілактики гіперфункції тривожності у підлітків*” – обґрунтовано необхідність своєчасної превентивної роботи з підлітками в умовах навчання та запропоновано модель її об’єктивації.

Головним аргументом на користь впровадження у навчально-виховний процес сучасних загальноосвітніх закладів (шкіл, гімназій, ліцеїв) системи цілеспрямованих психопрофілактичних впливів виступав експериментально констатований сплеск дезадаптації серед 15-річних підлітків (42,9 % у віковій групі), інтерпретований як індикатор гіперфункції особистісної тривожності у підлітковому віці.

Використовуючи можливість попередження гіперфункції тривожності у підлітків як основи запобігання явищам їх дезадаптивного функціонування, була розроблена профілактично-розвивальна програма для учнів 8-х класів (13-14-річних підлітків) під назвою “Шлях до “Я-відкриття””, превентивна стратегія якої базувалась на принципах гуманістичного підходу й реалізувалась недирижуваним зверненням до найбільш актуальних в контексті підліткового віку інтересів та потреб.

Теоретичним підґрунтям превентивної роботи на стратегічному й тактичному рівнях слугував сформульований у констатувальній частині дослідження висновок про те, що тривожність як стан “мотиваційної напруженості” є важливим та необхідним фактором особистісного розвитку підлітка та містить в собі значний активаційний потенціал. За означеної позиції, ефективний шлях трансформації надлишкового активаційного потенціалу тривожності, вбачався, передусім, у доцільному його спрямуванні.

Основною метою розробки програми та її впровадження у зміст навчально-виховного процесу було створення ефективного простору для соціально-психологічної адаптації та особистісної самореалізації підлітків, з урахуванням їх вікових та індивідуальних інтересів і потреб.

Об’єктивація програми засобами прийнятних для сучасних українських шкіл “уроків з психології” передбачала розв’язання наступних завдань:

- ⊕ самодослідження та рефлексія підлітками власних проблемних зон ;
- ⊕ спрямування внутрішніх потенціалів на розвиток самоєфективності;
- ⊕ відпрацювання навичок конструктивної міжособистісної взаємодії;
- ⊕ вікова та соціальна нормалізація на основі самоприйняття.

Розв’язання встановлених у програмі завдань відбувалося через недирижуване спрямування Я-зусиль підлітків на само- і взаємопізнання та розвиток у них почуття “соціальної кон’юнктури” – здатності орієнтуватись та ефективно функціонувати у динамічному контексті суспільного середовища.

В процесі роботи за програмою використовувались традиційні та інтерактивні методи: “психологічний лікбез” (прояснення тематично-операційних понять), ситуаційно-рольові ігри та вправи-інсценування, проєктивні техніки, психотехнічні вправи, групове обговорення, індивідуальні письмові завдання з самоаналізу та рефлексії, елементи релаксації й керованої фантазії, психологічне тестування, самодослідження рівня особистісної асиміляції знань.

Психотехнічні вправи відрізнялись одна від одної як за рівнем складності, так і за ступенем емоційного залучення школярів, у зв'язку з чим умовно поділялися на афективно-напружені (техніки з елементами конфронтації, спрямовані на досягнення ефекту “транквілізації”), фасилітаційні (ігрові ситуації з високим ступенем креативності й імпровізації, орієнтовані на переживання катарсису) та афективно-нейтральні (опрацювання текстів, аналіз і обговорення квінтесенції пропонованих афоризмів, притч, цитат).

Психологічний зміст застосованих в роботі технік і методів полягав у збагаченні сфери спілкування, забезпеченні багатоканального зворотного зв'язку, недирективному зверненні до міжособистісних і особистісних проблем, створенні умов для фасилітації накопичених почуттів, вербалізації актуальних підліткових потреб, підвищенні ефективності групової взаємодії, отриманні досвіду прийняття самостійних і спільних рішень, актуалізації внутрішніх потенціалів, розвиненні почуття гумору та формуванні позитивного мислення.

Включені до програми тестові завдання виконувалися учнями в режимі розвивальної експрес-діагностики й передбачали самодослідження: рівня особистісної тривожності, особистісної адаптованості, самооцінки, психічної рівноваженості, життєвих настанов, ціннісних орієнтацій, емпатійності, асертивності, комунікативних здібностей, агресивності, депресивності.

Програма апробувалась у навчально-виховному процесі загально-освітніх шкіл та виступала інструментом експериментального формування. Формувальним експериментом було охоплено 140 підлітків, інтегративну сукупність яких склали учні-восьмикласники трьох шкіл: запорізької гімназії № 31 (n=60), запорізької ЗОШ № 87 (n=40) та київської ЗОШ № 223 (n=40).

Логіка формувального експерименту відповідала запропонованій Г.О. Баллом (1994) моделі реалізації етапів психологічного впливу: інтенціонального (предмет і мета впливу), операційного (техніка здійснення впливу) та результативного (оцінка ефективності впливу). Можливість верифікації ефективності впливу забезпечувалась формуванням двох груп – експериментальної (n=70) та контрольної (n=70) груп. До складу експериментальної групи увійшли п'ять учнівських класів-підгруп: 8-А (n=10), 8-Б (n=10), 8-В (n=10) – гімназії № 31 та 8-А (n=20), 8-Б (n=20) – ЗОШ № 87. Контрольна група також складалася з п'яти класів-підгруп: 8-А (n=10), 8-Б (n=10), 8-В (n=10) – гімназії № 31 та 8-А (n=20), 8-Б (n=20) – ЗОШ № 223.

Профілактично-розвивальна програма “Шлях до “Я-відкриття”” слугувала методичною основою для проведення її автором курсу факультативних занять з учнями паралелі 8-х класів запорізької школи-гімназії № 31 та впроваджувалась як складова навчального курсу “Основи моралі” для восьмикласників запорізької ЗОШ № 87. Учні 8-х класів київської ЗОШ № 223 увійшли до складу контрольної групи.

Апробація програми в експериментальних класах тривала впродовж 2006/07 навчального року. Програма складалась із 34 тематично структурованих уроків (по 45 хвилин), що проводились щотижнево, із кожним із п'яти класів окремо. Об'єктивація програми передбачала роботу учнів з ілюстрованими зошитами, спеціально укладеними відповідно до психологічного змісту і тематики занять.

Оцінювання профілактично-розвивального потенціалу впроваджуваної програми та стійкості отриманого за її допомогою ефекту відбувалося шляхом порівняльного аналізу за тими самими показниками, що використовувалися й на етапі констатування – через співставлення показників динаміки особистісної тривожності та показників динаміки особистісної адаптованості досліджуваних експериментальної та контрольної груп.

Оцінка ефективності формувального впливу забезпечувалась реалізацією трьох послідовних психодіагностичних зрізів:

– перший зріз (на початку 2006/07 навчального року) був націлений на констатацію показників особистісної тривожності й адаптованості у досліджуваних експериментальної та контрольної груп за станом на початок формування;

– другий зріз (наприкінці 2006/07 навчального року) був спрямований на фіксацію динаміки змін за показниками особистісної тривожності та адаптованості у досліджуваних експериментальної та контрольної груп за станом на завершення експерименту;

– третій зріз (на початку 2007/08 навчального року) був організований з метою вимірювання стійкості ефекту формувального впливу.

Діагностування досліджуваних експериментальної та контрольної груп засобами всіх трьох зрізів здійснювалось за допомогою ідентичних методик. Достатня тривалість формувального експерименту (впродовж одного навчального року) та, відповідно, значний відтинок часу між першим, другим і третім психодіагностичним зрізом дозволили мінімізувати викривлення процедури ретестування.

Співставлення показників особистісної тривожності, отриманих на початок формувального експерименту (вересень 2006 р.), одразу після його завершення (квітень 2007 р.) та за півроку по завершенню (вересень 2007 р.), засвідчило про наявність позитивної динаміки в експериментальній групі. На противагу, у контрольній групі за підсумковими показниками особистісної тривожності суттєвих змін не відбулося.

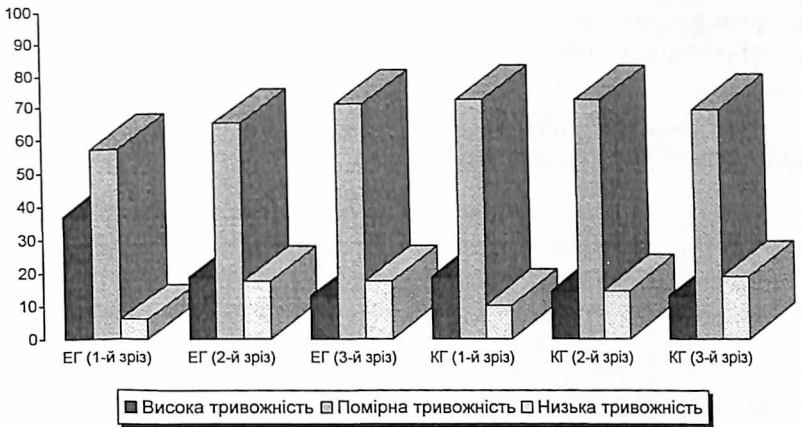

Рис. 2. Розподіл досліджуваних експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп за показниками особистісної тривожності (%)

Що стосується динаміки особистісної адаптованості досліджуваних, то зафіксовано суттєве зменшення кількості дезадапованих підлітків в експериментальній групі (11,4 % проти 38,6 %) і, навпаки – їх збільшення в контрольній групі (54,3 % проти 38,6 %).

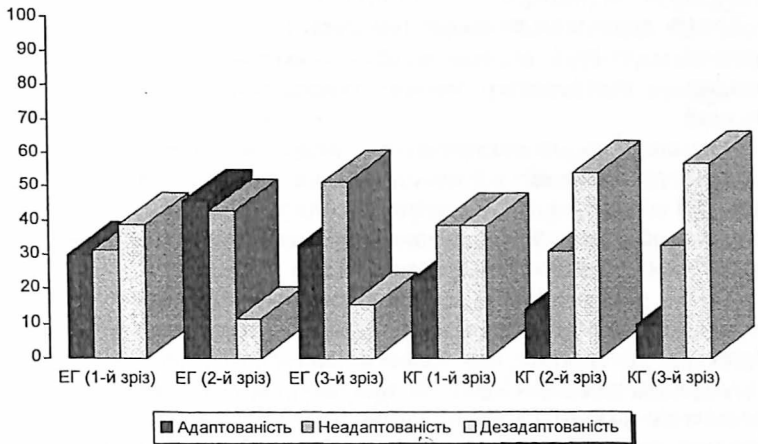

Рис. 3. Розподіл досліджуваних експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп за показниками особистісної адаптованості (%)

Застосування методів математичної статистики дозволило підтвердити, що в експериментальній групі відбулися істотні позитивні зміни як за показниками тривожності, так і за показниками адаптованості, що свідчить про ефективність здійсненого формувального впливу (таблиця 1).

Таблиця 1

Розрахунок коефіцієнта Стьюдента для оцінки динаміки особистісної тривожності та адаптованості в експериментальній (ЕГ) та контрольній (КГ) групах

Критерій	ЕГ							КГ						
	Середнє арифметичне X_1		Дисперсія S_1^2		Середнє арифметичне X_2		Коефіцієнт Стьюдента (t) $\alpha = 0,05$	Середнє арифметичне X_1		Дисперсія S_2^2		Середнє арифметичне X_3		Коефіцієнт Стьюдента (t) $\alpha = 0,05$
	I зріз		II зріз		III зріз			I зріз		II зріз		III зріз		
Тривожність	0,31	0,33	0,01	0,36	-0,04	0,30	3,01	0,09	0,28	0,0	0,29	-0,06	0,31	0,95
Адаптованість	-0,09	0,69	0,34	0,46	0,14	0,44	3,35	-0,16	0,60	-0,4	0,53	-0,47	0,45	1,91

Досить показовим виявився той факт, що в контрольній групі на рівні значущості $\alpha = 0,05$ за показниками особистісної адаптованості також підтверджено статистично значущі зміни, проте характер цих змін негативний.

З одного боку, ця несприятлива тенденція відтворила та підтвердила емпірично зафіксований на констатувальному етапі дослідження сплеск дезадаптації серед 15-річних підлітків. З іншого – переконала в необхідності своєчасної об'єктивації у навчально-виховному середовищі системи цілеспрямованих превентивних впливів.

Таким чином, існування статистично підтвердженої позитивної динаміки в експериментальній групі, що контрастує з її відсутністю в контрольній, свідчить про ефективність та стійкість здійсненого формувального впливу. Поряд із тим, що отримані результати показали профілактично-розвивальний потенціал програми, вони також продемонстрували її коригувальний ефект. Результативність програми забезпечувалась механізмом інтрапсихічних змін, який досягався впливом спеціально організованого міжособистісного простору на особистісну сферу кожного з учасників взаємодії.

Вагомим аргументом на користь зробленого висновку служать ті позитивні трансформації у структурі особистісних властивостей підлітків, що об'єктивно спостерігались на завершальному етапі формування, а саме: підвищення культури експресивності; оволодіння навичками керування психоемоційним станом; трансформація надлишкового активаційного потенціалу тривожності у готовність до ефективного особистісного функціонування; вікова та соціальна нормалізація на підставі асиміляції нових психологічних знань.

У цілому ж є підстави констатувати, що теза про необхідність об'єктивної у навчально-виховному просторі спеціально організованої системи формувальних впливів як умови розвитку гармонійної особистості та попередження проявів її дисгармонійного функціонування віднайшла своє експериментальне підтвердження.

Узагальнення результатів здійсненого дисертаційного дослідження дозволило сформулювати наступні **висновки**, що засвідчують розв'язання поставлених завдань.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та експериментальне розв'язання проблеми особистісної тривожності у підлітковому віці, що виявилось в експлікації та концептуальному обґрунтуванні функціонального механізму тривожності, у визначенні якісних показників адаптаційного функціонування особистості, у створенні та апробації психопрофілактичної програми з попередження гіперфункції тривожності у підлітків.

1. Тривожність як один зі стрижневих параметрів індивідуальних розбіжностей є невід'ємним фактором розвитку особистості, що визначає характер її адаптаційної активності. Фіксууючись в структурі особистісних властивостей наприкінці підліткового періоду, тривожність стабілізується на індивідуальному рівні інтенсивності.

2. Динаміка функціональних взаємозв'язків між тривожністю й адаптивністю як інтегральними особистісними властивостями характеризується тенденцією до поступового відсоткового зменшення кількості високо тривожних неадаптованих підлітків та наявністю достатньо репрезентативної кількості високо тривожних адаптованих підлітків (порівняно з високо тривожними дезадаптованими підлітками).

3. Характер адаптаційного функціонування в підлітковому віці визначається віковою специфікою та ієрархією домінантних для підлітків мотивів, цілей і потреб. Семантичний простір змістових конструктів, що презентують мотиваційну сферу підлітків, охоплює широке коло значущих тем, які описуються субординатними категоріями і концептами. Домінантою мотиваційної сфери підлітків, представлені потребами, мотивами, очікуваннями, ціннісними пріоритетами, прагненнями, цілями, виступає настанова на учбові та професійні досягнення (перша позиція в ієрархії).

Специфіка мотиваційного домінування у підлітків із контрастними рівнями особистісної тривожності визначається кількісною та змістовною варіабельністю тих конструктів, якими вони оперують. Високо тривожні підлітки переважно орієнтовані на особистісний розвиток і самореалізацію, спілкування й задоволення потреби афіліації, самовдосконалення, соціальну та вікову нормалізацію. Помірно тривожні підлітки локалізують свої інтенції у матеріальній сфері, прагнуть розваг, самореалізації та самовдосконалення, потребують спілкування та афіліації. Низько тривожні підлітки керуються настановою на спілкування, самовдосконалення, альтруїстичними мотивами, прагненням самореалізації, матеріальними інтересами і потребою соціальної нормалізації.

4. В контексті діяльнісного підходу психологічний механізм тривожності як функціонально-детермінованого утворення розгортається в межах тріади “мета – зусилля – результат”. Функціональний механізм тривожності реалізується взаємозв'язком її структурних елементів:

- акцептація мети (диспозиційна й поведінкова ініціація потреби досягнення) – на психофізіологічному рівні;
- об'єктивація Я-зусиль (реалізація внутрішнього наміру) – на індивідуально-психологічному рівні;
- оцінювання результату (співставлення зусиль та ефекту) – на особистісному рівні.

Стабілізація особистісної тривожності в підлітковому віці на індивідуальному рівні інтенсивності детермінується й підтримується ступенем самоактивізації, необхідним підлітку для досягнення релевантної його віковим та соціальним потребам мети.

5. Особистісна тривожність у підлітковому віці як індикатор варіативності індивідуальної перспективи виконує функцію адаптаційної самоактивізації, доцільність, спрямованість і результативність якої виступають критеріями (найбільш репрезентативними якісними характеристиками) ефективності особистісного функціонування. Адаптаційна самоактивізація – це ініційована особистістю диспозиційна та поведінкова активація, спрямована на досягнення оптимального результату за мінімальних психологічних та фізичних зусиль.

6. Врахування функціональних чинників надмірної психоемоційної та психофізичної активації в підлітковому віці дозволяє побудувати ефективну стратегію з профілактики гіперфункції тривожності у підлітків та запобігання явищам їх дезадаптації. Застосування концептуально обґрунтованого підходу до організації превентивної роботи з підлітками допомагає реалізувати її профілактично-розвивальний потенціал. Ефективна об'єктивація цільових превентивних програм забезпечується створенням сприятливих умов для психологічної адаптації та особистісної самореалізації підлітків, з урахуванням їх найважливіших вікових та соціальних інтересів і потреб.

Перспективи дослідження. Вивчення психологічних механізмів особистісної тривожності у функціональній площині істотно поповнює, проте не вичерпує її проблематику, окреслюючи тим самим коло конкретних дослідницьких завдань. Так, перспективними можна вважати наукові розробки з психологічного супроводу учнів-старшокласників, що зумовлюється необхідністю своєчасного попередження проявів їх дисгармонійного функціонування, а також теоретичні пошуки у напрямку з'ясування місця особистісної тривожності в структурі властивостей особистості.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях:

1. Статті у наукових фахових виданнях:

1.1. Калюжна Є.М. Проблема диференціації проявів підліткової тривожності в нормі та патології // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2004. – Т. 6. – Вип. 8. – С. 135-141.

1.2. Калюжна Є.М. Часова детермінація життєвого простору особистості // Екологічна психологія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 7. – Вип. 4. – С. 119-128.

1.3. Калюжна Є.М. Функціональна обумовленість тривожності у підлітків // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2005. – Т. 7. – Вип. 2. – С. 58-65.

1.4. Калюжна Є.М. Місце і значення тривожності в “екології” психічного ландшафту особистості // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К., 2005. – № 7 (31). – С. 65-70.

1.5. Калюжна Є.М. Змістове значення тривожності у підлітків в умовах дії фактора майбутнього // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2005. – Т. 7. – Вип. 4. – С. 116-122.

1.6. Калюжна Є.М. Проблема ефективності психокорекції підліткової тривожності // Социальные технологии: Зб. наук. праць, вип. 27. – Київ-Москва-Одеса-Запоріжжя, 2005. – С. 131-137.

1.7. Калюжна Є.М. Тривожність як функціонально детерміноване утворення // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К., 2006. – № 11 (35). – С. 127-133.

1.8. Калюжна Є.М. Специфіка змістових конструктів образу майбутнього у високо тривожних підлітків // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К., 2007. – № 16 (49). – С. 175-181.

1.9. Шевченко Н.Ф., Калюжна Є.М. Особистісна тривожність і шкільна адаптованість у підлітків: співвідношення та вікова динаміка // Психологія: Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2006. – Вип. 16. – С. 166-177.

1.10. Шевченко Н.Ф., Калюжна Є.М. Гіперфункція тривожності у підлітків: превентивна стратегія // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – К., 2007. – № 7 (100). – С. 17-22.

2. *Матеріали конференцій:*

2.1. Калюжна Є.М. Особистість у часовому вимірі стану тривожності // Наука і освіта: Матеріали VIII Міжн. наук.-практ. конф. 7-21 лютого 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – Т. 52. – С. 51-54.

2.2. Калюжна Є.М. Тривожність і прагнення до успіху // Дні науки-2005: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. 15-27 квітня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – Т. 31. – С. 19-20.

2.3. Калюжна Є.М. Життєвий вибір у просторі альтернатив // Наука і вища освіта: Матеріали VIII Міжн. наук. конф. 19 травня 2005 р. – Запоріжжя, 2005. – Ч. 1. – С. 88.

2.4. Калюжна Є.М. Психолого-педагогічні чинники тривожності у підлітків // Динаміка наукових досліджень-2005: Матеріали IV Міжн. наук.-практ. конф. 20-30 червня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – Т.47. – С. 20-22.

2.5. Калюжна Є.М. Особливості педагогічного спілкування з тривожними підлітками // Науковий потенціал світу-2005: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. 19-30 вересня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – Т. 15. – С. 26-28.

2.6. Калюжна Є.М. Тривожність у підлітків в контексті спілкування з однолітками // Наука та інновації: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. 17-31 жовтня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – Т. 13. – С. 89-91.

2.7. Калюжна Є.М. Теоретичне обґрунтування дослідження функціонального аспекта генези тривожності у підлітків // Освіта і наука без меж: Матеріали II Міжн. наук.-практ. конф. 19-27 грудня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – Т. 19. – С. 74-76.

2.8. Калюжна Є.М. Функціональна детермінація генези особистісної тривожності в підлітковому віці // Сучасні наукові дослідження: Матеріали I Міжн. наук.-практ. конф. 20-28 лютого 2006 р. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 35. – С. 64-66.

2.9. Калюжна Є.М. Функціональні детермінанти в структурі тривожності // Дні науки-2006: Матеріали II Міжн. наук.-практ. конф. 17-28 квітня 2006 р. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 25. – С. 79-80.

2.10. Калюжна Є.М. Психолого-педагогічні умови корекції тривожності в підлітковому віці // Європейська наука XXI століття: стратегія і перспективи розвитку-2006: Матеріали I Міжн. наук.-практ. конф. 22-31 травня 2006 р. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 20. – С. 49-52.

2.11. Калюжна Є.М. Психологічні особливості адаптивності особистості // Науковий потенціал світу-2006: Матеріали наук.-практ. конф. 18-29 вересня 2006 р. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 18. – С. 29-30.

2.12. Калюжна Є.М. Принципи розвивальної взаємодії з підлітками // Науковий потенціал світу-2006: Матеріали наук.-практ. конф. 18-29 вересня 2006 р. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 18. – С. 27-29.

2.13. Калюжна Є.М. Логіка обґрунтування функціональної організації тривожності // Дні науки-2006: Матеріали наук.-практ. конф. 5-6 жовтня 2006 р. – Запоріжжя, 2006. – Т. 4. – С. 221-222.

2.14. Калюжна Є.М. Превенція тривожності у підлітків: сприяння батьків // Сучасні наукові досягнення-2007: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. 3-15 січня 2007 р. – Дніпропетровськ, 2007. – Т. 6. – С. 78-79.

2.15. Калюжна Є.М. Стратегія і тактика психопрофілактики гіперфункції тривожності у підлітків // Альянс наук: вчений – вченому: Матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. 7-8 травня 2007 р. – Дніпропетровськ, 2007. – Т. 2. – С. 47-49.

2.16. Калюжна Є.М. Активація особистісного потенціалу як основа превентивної роботи з підлітками // Європейська наука-2007: Матеріали наук.-практ. конф. 16-31 травня 2007 р. – Дніпропетровськ, 2007. – Т. 7. – С. 27-28.

2.17. Калюжна Є.М. Методологічні основи конструювання превентивних програм у площині особистісного підходу // Наука і вища освіта: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. 17-18 травня 2007 р. – Запоріжжя: ГУ ЗІДМУ, 2007. – Ч. 2. – С. 215-216.

3. Навчальні посібники:

3.1. Калюжна Є.М. Шлях до “Я-відкриття”: ілюстрований робочий зошит з психології для 8-х класів. – Запоріжжя: Інтерпрінт, 2006. – 68 с.

3.2. Шевченко Н.Ф., Калюжна Є.М. Шлях до “Я-відкриття”. Уроки з психології для 8-х класів: навчально-методичний посібник. – Запоріжжя: Інтерпрінт, 2007. – 124 с.

АНОТАЦІЇ

Калюжна Є.М. Психологічні механізми особистісної тривожності у підлітковому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2008.

Дисертація присвячена вивченню психологічних механізмів етіогенези тривожності в функціональній площині. Здійснена спроба концептуального обґрунтування нового підходу до операціоналізації феномену “особистісна тривожність” з позицій структурно-функціонального детермінізму та системно-генетичного аналізу.

Особистісну тривожність у підлітків проаналізовано як “функціонально детерміноване утворення”, внутрішня структура якого представлена інтегративною сукупністю функціональних детермінант (доцільність, спрямованість та результативність адаптаційної активізації).

Наведено дані про вікову динаміку і характер функціональних зв'язків між тривожністю та адаптивністю як інтегральними особистісними властивостями, що детермінують стійкий паттерн їх багаторівневих показників та індивідуальну специфіку прояву. Встановлено та ієрархізовано систему доміантних мотивів у підлітків із контрастними рівнями особистісної тривожності.

Подано модель функціональної організації тривожності в підлітковому віці, в основу якої покладено розуміння генези тривожності як певної послідовності необхідних перетворень внутрішньо активної системи від її вихідного стану у напрямку до мети.

Розроблено та апробовано профілактично-розвивальну програму з попередження гіперфункції тривожності у підлітків та запобігання явищам їх дезадаптації.

Ключові слова: особистісна тривожність, психологічні механізми, особистісна адаптивність, мотивація, функціональна детермінація, адаптаційна активація.

Калюжная Е.Н. Психологические механизмы личностной тревожности в подростковом возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2008.

Диссертация посвящена изучению психологических механизмов личностной тревожности в подростковом возрасте, апелляция к которым обусловливается необходимостью определения структурных детерминант тревожности, выступающих носителями ее функционального значения.

В диссертации предпринята попытка концептуального и эмпирического обоснования нового подхода к операционализации феномена “личностная тревожность” с позиций структурно-функционального детерминизма и системно-генетического анализа.

Аргументируется необходимость теоретической экспликации функций тревожности на психо-физиологическом, индивидуально-психологическом и личностном уровнях психической активности личности с последующим их рассмотрением в качестве ее системообразующих факторов. Личностная тревожность в подростковом возрасте анализируется как “функционально детерминированное образование”, внутренняя структура которого представлена динамичной совокупностью его функциональных детерминант.

Эмпирическим путем установлена возрастная динамика и характер функциональных связей между тревожностью и адаптивностью как интегральными личностными свойствами, детерминирующими устойчивый паттерн их разноуровневых показателей и индивидуальную специфику проявления. По результатам проективного исследования осуществлена иерархизация мотивационной сферы подростков, демонстрирующих количественно различные уровни личностной тревожности (высокий, умеренный, низкий) – с целью определения стратегии и тактики эффективной психопрофилактической работы, а также оптимальных условий ее объективации.

Установлено, что семантическое пространство содержательных конструктов, представляющих мотивационную сферу подростков, охватывает широкий круг значимых тем, которые описываются субординатными категориями и концептами. Доминантой мотивационной сферы подростков выступает установка на учебные и профессиональные достижения (ведущая позиция в установленной иерархии).

Показано, что характер адаптационного функционирования в подростковом возрасте определяется возрастной спецификой и иерархией доминантных для подростков потребностей, мотивов и целей. Специфика мотивационного доминирования у подростков с различными уровнями личностной тревожности определяется количественной и содержательной вариабельностью оперируемых конструктов.

Высоко тревожные подростки преимущественно ориентированы на личностное развитие и самореализацию, общение и удовлетворение потребности в афiliationи, самосовершенствование, социальную и возрастную нормализацию.

Умеренно тревожные подростки локализируют свои интенции в материальной сфере, стремятся к развлечениям, самореализации и самосовершенствованию, нуждаются в общении и афiliationи.

Низко тревожные подростки руководствуются установкой на общение, самосовершенствование, альтруистичными мотивами, стремлением к самореализации, удовлетворением материальных интересов и потребностью социальной нормализации.

На основании содержательного анализа и обобщения установленных в ходе констатации тенденций впервые представлена модель функциональной организации личностной тревожности в подростковом возрасте, базирующаяся на понимании генезиса тревожности как определенной последовательности необходимых преобразований внутренне активной системы от ее исходного состояния по направлению к цели. Обосновано, что стабилизация тревожности на индивидуальном уровне интенсивности детерминируется и поддерживается степенью самоактивизации, необходимой личности для достижения релевантной ее доминирующим потребностям цели.

В качестве наиболее репрезентативных параметров адаптационного функционирования личности выделены: целесообразность, направленность и результативность самоактивизации. Адаптационная самоактивизация определена как инициированная личностью внутренняя (диспозиционная) и внешняя (поведенческая) активация, направленная на достижение оптимального результата минимальными психологическими и физическими усилиями.

Разработана превентивно-развивающая программа для подростков "Путь к "Я-открытию", направленная на своевременное предупреждение у них гиперфункции тревожности и проявлений личностной дезадаптации. Экспериментально показано, что превенция гиперфункции тревожности в подростковом возрасте как фактора дезадаптивности обеспечивается созданием эффективного межличностного пространства для психологической адаптации и самореализации подростков, с учетом релевантных подростковому возрасту потребностей, мотивов и целей.

Ключевые слова: личностная тревожность, психологические механизмы, личностная адаптивность, мотивация, функциональная детерминация, адаптационная самоактивизация.

Kaluzhnaya E.N. Psychological Mechanisms of Personal Anxiety at Adolescence. – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree in psychological sciences, specialty 19.00.07 – Pedagogical and Developmental Psychology. – M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2008.

The thesis is concerned with the study of functional aspects of etiology and genesis of anxiety at adolescence. It is made an attempt to define conceptually and empirically a new approach to operationalisation of the "personal anxiety" phenomenon from the point of the structural and functional determinism and systematic and genetic analysis.

The personal anxiety at adolescence as "a functionally determined education" where the intrinsic structure is presented by the integrative totality of its functional determinants is analyzed. The age dynamics and the character of the functional relations of anxiety and adaptation as integral characteristics of a selfhood are experimentally defined. Hierarchy of the system of adolescents dominating motives is made on the basis of the projective research.

The forming of the functional organization of adolescents' anxiety based on the understanding of the anxiety genesis as defined sequence of necessary transformations of an intrinsic active system from its initial position to the resulting position is presented. The preventive and developing program for adolescents was elaborated to prevent the hyper function of anxiety and phenomena of disadaptation.

Key words: personal anxiety, psychological mechanisms, personal adaptability, dominating motives, functional determination, adaptive selfactivation.

Підписано до друку 19.01.08. Формат 60x84/16. Гарн. New Times
Друк ризограф. Папір офсет. Умовн. Друк. Арк. 1,39. Обл.- Вид. Арк. 1,39
Тираж 100 прим.
Друкарня "Інтерпрінт". тел.: 8 (061) 220-84-17

